

Олена НЕНАШЕВА

ІСТОРИК АРХІТЕКТУРИ І ПОЛИТ МОРГІЛЕВСЬКИЙ
І МУЗЕЙ-АРХІВ ПЕРЕХОДОВОЇ ДОБИ
ЧАСІВ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КИЄВА
За матеріалами ДАКО

Одною з причин бідності вітчизняної історіографії донедавна була велика кількість заборонених тем, імен і праць. Сьогодні ми маємо змогу висловлюватися майже вільно і користуватися більшістю архівних фондів.

Засекречені архіви призвели до відсутності в науковому полі цікавих фактів, віх та деталей у життєвому шляху визначних вчених. Скласти об'єктивну оцінку науковим школам Києва міжвоєнної і повоєнної доби неможливо поза дослідженням подій, що замовчувались, зокрема — без аналізу архівних джерел, пов'язаних з науковою діяльністю за часів сталінських репресій і окупації міста 1941–1943 рр. А тому на виключну увагу заслуговує останній рік життя лідера київської школи архітектурної медієвістики Іполита Владиславовича Моргілевського (1989–1942), що припадає на першу половину окупаційного періоду Києва.

Суперечливість цього періоду в окремії людській біографії традиційно вбачається у співробітництві з окупантами через працю у підвладних їм установах.

У Державному архіві Київської області зберігається фонд Музею-Архіву Переходової доби (МАПД), який було засновано в окупованому Києві 26 березня 1942 р. Протягом усього недовгого періоду існування Музей-Архів залишався підрозділом Київської міської управи. 9 квітня 1942 р. Міській голова затвердив положення про діяльність МАПД, і установа зайняла одинадцять кімнат в першому поверсі будинку на Олександрівській площі, 8 (нині Контрактова).

Останніми роками дослідники біографії Моргілевського посилаються на його співробітництво з МАПД: «Можна лише припускати тепер, що спонукало його до цієї діяльності — можливість зреалізувати себе, матеріальна вигода, неприйняття більшовицької ідеології чи ілюзії з приводу переваг “нового режиму”?» [1].

Причини, безумовно, існують. Адже й інших, крім окупаційних, закладів на території тодішнього Києва не існувало. Йї реалізувати своє наукове та людське покликання можна було лише певними засобами.

Отже, наблизимось до цілей та обставин створення цієї непересічної установи.

Мета МАПД з документів Миського голови: «собирать и обрабатывать материал, который освещает переходный период от большевизма до введения нового порядка в Европе и, в частности, на Украине» [2].

В свою чергу директор Музею-Архіву О. П. Оглоблин так сформулював завдання підлеглого йому закладу: «зібрати, систематизувати, експонувати, науково досліджувати всі матеріали, що висвітлюють життя м. Києва напередодні і в період визволення, а найголовніше — процес створення нового національного життя м. Києва» [3]. В іншому місті Оглоблин висловився більш образно: «київознавство після короткого розцвіту в 1917–1929 рр. знов занепадає в умовах советської реакції. Адже ж одною з основних засад київознавства є глибока любов до рідного міста, висока лицарська відданість його історичним пам'яткам, яка керувала кращими українськими вченими і яка нерідко заводила їх во время люте большевизму в далекі каторжні нори, на вигнання, на смерть... Отже перше основне завдання нашої спільної праці в галузі київознавства це продовжити й відродити кращі традиції старого українського київознавства» [4].

Перша за 1942 рік згадка про Моргілевського, що збереглась у фонді Музею-Архіву, датується 16 березня і дає уявлення про тяжке становище, в якому він перебував напередодні створення МАПД. Іполит Владиславович, просто кажучи, бідував, як і багато інших київських вчених, покинутих напризволяще у місті в вересні 1941 р.

У січні 1942 р. розпочала роботу Комісія українських громадських і культурних діячів при Відділі суспільної опіки Миської управи на чолі з керівником Відділу проф. С. Ю. Гаєвським. Двічі на тиждень Комісія [5] розглядала клопотання і ухвалювала грошові допомоги й пенсії, орієнтуючись на вік, стан здоров'я, кваліфікацію і робочий стаж осіб. Протоколи засідань [6] сумно пістрявлюють прізвищами відомих киян: науковців, художників, артистів тощо. Звернення до Комісії неодмінно супроводжуються коротким обґрунтуванням. Так, Відділ миського господарства просить за архітектора-містобудівника проф. П. П. Хаустова, «що тяжко захворів на кровозлив і став непрацездатним» і «має великі заслуги в ділянці планування м. Києва»; Софійська Районова управа — за художника-етнографа Ю. Ю. Павловича «79 років, що зараз є самотній і дуже бідує»; Українське літературне художнє товариство опікується про мистецтвознавця і графіка проф. А. Ф. Середу, «з 30-літнім стажем на полі української культури і мистецтва, репресований, сидів в ЧК», і т. п.

16 березня на черговому засіданні Комісії обговорювалось клопотання Художнього і Будівельного інститутів про надання допомоги проф. Моргілевському, «53 років, стажу праці має біля 20 років [7], що зараз не має стало-

го заробітку». Ухвалили наступне: «Вважати за потрібне видати професору Моргілевському Іполиту Владиславовичу одноразову допомогу 700 крб [8]. На щомісячну допомогу запропонувати додати потрібні документи, і тоді справу вирішити».

Музей-Архів Переходової доби було засновано через десять днів після описаного вище засідання, тобто 26 березня 1942 р. [9]. А в середині квітня, коли був укомплектований основний штат науковців, розпочалася робота наукової частини [10]. Матеріали архіву дозволяють уявити складність перших кроків. Початок діяльності МАПД яскраво описав О. П. Оглоблин на відкритті першої виставки в липні: «мимоволі хочеться трохи подивитися назад. Коли ми вперше прийшли сюди в кінці березня, ще в лютий морозний день, ми знайшли тільки порожнє, напівзруйноване, засмічене покидьками большевицьких установ, приміщення. В тяжких умовах холоду й голоду розпочав свою працю невеликий науковий колектив. Скажу одверто: були хвилини розпачу, коли здавалося, що нічого не можна буде тут створити» [11].

Згідно з планом роботи МАПД на перший квартал, першочерговим завданням стала організація в експозиційних залах Музею тематичної виставки: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві». Кошторис виставки становив 23,5 тис. крб.: «сума невелика, але тепер — військовий час, і ми мусимо з цим рахуватися» (Оглоблин) [12].

І. В. Моргілевський став одним з перших фахівців-києвознавців, до якого звернулись за консультативною допомогою майже відразу по створенні МАПД. У внутрішній документації нового закладу ім'я вченого фігурує в квітні, ще до проведення наукових пленумів. Так, в рапорті від 29 квітня 1942 р. завідувач фотолабораторії С. М. Пучков занотував про свої робочі плани (вести облік роботи у формі щоденника був зобов'язаний кожний штатний співробітник МАПД): «Завтра або післязавтра розпочнемо разом з консультантом відбирати матеріали для Музею-Архіву» [13]. А складений ним наступного дня звіт роботи за квітень містить безпосереднє свідчення участі Іполита Владиславовича: «У збиранні архівного фотоматеріалу запрошено проф. Моргілевського, який відбирає для Музею-Архіву наявні матеріали» [14].

Вочевидь йшлося про особисту, добре відому в наукових колах Києва фототеку Іполита Владиславовича — чи не найбільше приватне зібрання світлин з архітектурної тематики, результат кропіткої наукової фотофіксації в ході багаторічних досліджень пам'яток. Були серед світлин і такі, що зберігали образ вже неіснуючих споруд, а також — жахливі видовища їх руйнування в 1930-ті рр.: підірвані та розібрані храми з купами плінфи й каміння. Колись, ще у 1920-ті, занепокоєна Н. Д. Полонська-Василенко звернулась до брата академіка І. Е. Грабаря зі скаргою на І. В. Моргілевського: останній оголив кладку на апсидах Софії Київської, у чернігівському Спасо-Преображенському соборі та Спасі

на Берестові [15]. Якими делікатними виглядали тепер на світлинах прокладені дослідником шурфи — на контрасті з величезними вибоїнами, що ніби препарували роковані, засуджені на загибель святині. Зазначимо принагідно, що саме в МАПД 1942 р. ці фотоматеріали, крім наукової цінності в галузі історії архітектури, вперше набули значення загально-історичного документу та були легально визнані як свідчення масового варварського нищення культурних пам'яток у передвоєнні «советські» десятиріччя. Певна річ, вони якнайдо речніше пасували до тематичної виставки МАПД: «Бажано показати руйнацію в фотографіях не лише теперішніх, але і тих, що робилися під час нищення. Такий ілюстративний матеріал є у окремих осіб» (Оглоблин) [16].

Але чим було для Моргілевського співробітництво з Музеєм? За відсутності коментарів самого Іполита Владиславовича, які, на жаль, не дійшли до нас ані у вигляді щоденника чи листів, ані в переказах сучасників, спробуємо спочатку зрозуміти його ставлення до МАПД через відповідь на питання: на яких умовах це співробітництво відбувалось?

Навряд чи тут доречно казати про інтерес меркантильного характеру, хоча у людини, що злиднювала в окупованому місті, інтерес до заробітку міг би виглядати цілком природно. Однак Моргілевський не поспішив скористатися фінансовими можливостями, що їх надавав науковим консультантам Музей-Архів і про які було оголошено в Плані наукової роботи МАПД за квітень-червень 1942 р.: «Нештатні наукові працівники (з окремими дорученнями) беруть участь у збиранні матеріалів, їх систематизації та науковій обробці для експозиції, в межах, визначених відповідними договорами індивідуальних тем, проте, додержуючись загального календарного плану експозиційної роботи Музею-Архіву» [17]. На запитання проф. С. О. Гілярова про номенклатуру наукових посад Оглоблин відповів: «Штат наукової частини складається з десяти осіб. Це штат мінімальний і тому доводиться доручати розробку окремих тем стороннім науковим працівникам» [18].

Список наукових консультантів, до якого потрапили яскраві представники української науки, зроблений у вигляді таблиці й містить поряд з їх адресами такі дані: тема; коли складено угоду; до якого терміну та на яку суму [19]. Навпроти прізвища Моргілевський стоїть лише одна позначка: «Вознесенський спуск 13, другий поверх». І жодної згадки про угоду.

Взагалі, здається симптоматичним, що у списку є набагато більше про черків у відповідних графах, ніж заявлених робочих тем. Цей факт спробуємо пояснити головною специфікою Музею-Архіву, котра, на нашу думку, полягала в очевидному незбігу інтересів більшості наукових працівників зі справжніми намірами Штадткомісаріату стосовно створеної установи. Драматична колізія професійного покликання, з одного боку, і відвертих вимог гебельсовської ідеологічної машини, — з іншого. Як точно визначила О. М. Беляя: «За

задумом німецької окупаційної влади науковці Музею-Архіву повинні були вести антирадянську пропаганду серед українського населення, привчаючи його до думки про справедливу визвольну місію німецької армії на українській території на противагу абсолютно негативному образу радянської влади та всього, що було з нею пов'язано. Для більшої наочності та доказовості співробітникам МАПД було доручено збирати різноманітні документи, які всебічно висвітлювали б українські реалії з одного боку як за німецького панування (дещо прикрашені), так і за радянських часів (максимально трагізовані)» [20]. Проте, для більшості вчених, незалежно від їх ставлення до нового режиму, головним сенсом існування Музею-Архіву була виняткова можливість збору та накопичення реальних історичних фактів і матеріалів. Особливо були занепокоєні фахівці з історичних дисциплін, які до війни працювали в музеях, архівах, бібліотеках, історико-культурних заповідниках, тобто з різного роду першоджерелами — вони як ніхто інший усвідомлювали масштаби втрат.

Специфіка МАПД виявила себе насамперед у назві закладу: якщо «музей» в даному випадку передбачав тематичні агітаційні експозиції, то «архів» мав би дбати про зберігання та неупереджене вивчення матеріалів. Питання: якому з двох напрямів віддати перевагу — було головним предметом обговорення на першому науковому пленумі 6 травня 1942 року [21]. «Експозиційна частина потрібна, але може відібрати багато сил і перешкоджатиме збиранню матеріалу, — відзначав директор Інституту археології П. П. Курінний. — У Лаврі є багато пошматованих цінностей після вибухів. Чи будуть зібрані вони? В покинутих квартирах — найцінніші матеріали: листи, різні документи. Їх палять, а це надзвичайно цінний матеріал. Архіви установ ідуть на розпалку. Слід цьому Музею, поки нема установ, що збирають матеріали, взяти на себе збирання їх». Інші присутні також висловлювали стурбованість «натурою, що уходить». «Варто було б зробити фотографічний знімок панорами зруйнованої частини Києва. Вона щодня міняється», — пропонував директор Головного історичного архіву В. В. Міяковський. «Тематика занадто широка й складна, — констатував проф. О. С. Грузинський. — Слід внести коректив: перша, друга, третя черга. Що превалюватиме — збирання чи експозиція? Навіть невеличка експозиція притягне новий матеріал». Підсумок у цій бесіді підбив проф. С. М. Драгоманов: «До Музею треба брати все, що трапляється. Ми не можемо сказати, чи якась річ буде потрібна згодом, чи ні».

Протокол пленуму фіксує цікавий обмін думками стосовно самої назви: В. В. Міяковський висловлює доволі категоричне міркування: «Недоцільно було ставити в назві слово «Архів». Воно викликає у всіх неясність. Архів м. Києва теж повинен зрости, бо архів ім. Антоновича поставив крапку на 19 вересня 1941 р. Має виникнути якась нова установа. Зростання піде в бік Музею, а не Архіву. Тому варто було б виключити з назви його слово “Архів”». З ним

ніби погоджується П. П. Курінний: «Залишаючи за Музеєм назву «Музей» і, збираючи матеріали — архівні і музейні, — не треба випускати з-під уваги архівного матеріалу до того часу, поки не з'явиться нова архівна установа». Однак, існуюча назва має прихильників: її відстоює, наприклад, В. К. Лобуцький: «Назва «Музей-Архів Переходової доби» вірна. Історичні скарби, що є в Києві й потрібні як для експозиції, так і для переховування, гинуть. Мало хто ще знає, що треба Музею».

Наведені цитати свідчать, що співробітники Музею-Архіву ставились до збору матеріалів щиро, як до високої наукової та громадянської місії. «Слід вдатися до преси, — звертався до колег проф. С. М. Драгоманов, — щоб відгукувалося широке громадянство на заклик Музею про подачу матеріалу. Треба утворити такі Музеї по всіх містах України, перетворити на Федерацію Музейів». Зрозуміло, що бюджету на покупку чи оренду матеріалів у «широкого громадянства» МАПАД не мав. Згідно з розпорядженням № 43 Київського міського голови «Про посилення відділами міської управи та районними управами уваги до роботи Музею-Архіву Переходової доби» [22], з МАПАД взаємодіяли, на його прохання і за потребою, майже всі тогочасні організації. Щодо приватних осіб, вони не підпадали під жорсткі зобов'язання і могли відмовитися, про що свідчить звіт за травень молодшого наукового працівника Д. К. Гуменної: «В другій половині травня в центрі уваги стояло питання збору матеріалу до першої виставки. Розшукувала і зв'язалася також з різними особами: п. Пимоненко — просила спогади про картинну галерею її чоловіка та батька Орловського, які розвіялися за час большевицької влади, п. Грушевську — просила дати спогади про пожежу й руйнацію будинку Грушевського. Наслідки негативні. Проф. В. Кричевського — теж» [23]. Але ті, хто, подібно до І. В. Моргілевського, допомагали власними матеріалами або передавали на тимчасове зберігання потрібні для виставки речі, робили це, так би мовити, на громадських засадах (див. *рис. 1, стор. 111* (Угода МАПАД з Ю. Ю. Павловичем про передачу строком на два місяці «21 ілюстрації у фарбах до історії Києва та 41 акварелі — ілюстрації до Михайлівського монастиря»).

Про безкоштовний характер надходжень свідчить факт відмови Гуменної придбати матеріали за готівку. У звіті з 8 по 22 травня вона зробила такі нотатки: «Для готування матеріалів до виставки зв'язалася з такими особами і установами: Костирко — переговори про замовлення художникам картин сучасного (зруйнованого) Києва. Замовлено фотонегатив Михайлівського монастиря, фотографію готелю на могилі Шевченка (тепер зруйнованого)». І далі — у звіті за травень: «Проводила переговори з п. Костирком з приводу придбання картин, обмірів тощо. Виявилось, що Музей може придбати все це лише за гроші, після чого переговори припинено».

Вулиця Прорізна за воєнного часу: вигляд у бік Хрещатика

*Вулиця Прорізна за воєнного часу: вигляд з Хрещатика
(світлина з колекції М. Б. Кальницького)*

Зберігся також прикинутий чиеюсь рукою «Орієнтовний кошторис» [24] для першої виставки, що містить чотири джерела фотографій:

1. Фотовідбитки у Софійському заповіднику

70 x 15 = 1 050

30 x 25 750

1 800

2 000 крб.

2. Відбитки з негативів Моргілевського

1 000 крб.

3. Оплата знімків фотокореспондента Музею

30 x 50 = 1 500 крб.

4. Відбитки «Руйнація по Союзу» 2 000 крб.

Як бачимо, з кошторису не випливає, що вказана тисяча карбованців призначена саме Моргілевському. Другий пункт, на відзнаку від наступного — про оплату кореспондентові, — вказує лише на грошове визначення витрат з виробництва фотовідбитків.

Можна також гіпотетично розрахувати кількість негативів, що їх передав до Музею-Архіву Моргілевський. Два співробітники МАПД звітували 22 травня про відвідування Софії Київської [25]. Науковий працівник І. М. Скуленко повідомив, що відібрав у Софійському музеї біля сотні негативів для фотографування. В той же час фотограф С. М. Пучков інформував керівництво, що замовив фотолабораторії Софійського музею відбитки з архіву цього музею для виставки МАПД. Ці факти відповідають першому пункту кошторису, де фігурують цифри 30 і 70. З чого виходить, що цифрами 15 та 25 позначені ціни за світлини, наприклад, різного формату (про це каже і Оглоблин: «В експозиції фото будуть двох розмірів, крім, звичайно, деяких унікальних фотовідбитків» [26]). Звідси, середня ціна фотовідбитка з негативу дорівнює 20 карбованцям. Отже, на суму 1000 крб можна було зробити 50 відбитків.

Так, з великою вірогідністю можемо стверджувати, що в травні 1942 року І. В. Моргілевський підібрав за тематикою та безкоштовно передав до МАПД біля п'ятдесяти негативів із власної колекції. Можемо також констатувати, що він не укладав угоди та не опрацював тему на замовлення. Хоча на першій погляд цей факт дещо дивує. Адже тематика першої виставки: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» була надто близька Моргілевському, не кажучи вже про матеріальні стимули такої роботи [27]. Проте Іполит Владиславович не включився в активне життя Музею-Архіву. За добір «наявних матеріалів» він узявся тоді, коли ще не чітко уявляв, що таке МАПД. А дізнавшись про це на перших пленумах, проігнорував врешті-решт і пленуми. Це була позбавлена ілюзій до нового режиму, інтелігентська позиція втомленого морально і виснаженого, вже немолодого вченого, ставлення яко-

У г о д а .

Ця угода складена, з одного боку, художником Євгеном Євгеновичем ПАВЛОВИЧЕМ, а, з другого боку, Музей-Архівом Переходової доби в особі Директора Музею Олександр Петровича професора ОЛЕГОВИЧА в тому, що Є.Є.Павлович передає Музей для експозиції на виставку "Рухання більшовицькими пам'ятки культури у Києві" - 21 ілюстрація у фарбах до Історії Києва та «1 акварель - ілюстрації до Михайлівського «Манастири, а професор О.П.Оглоблин прийняв їх в зобов'язання повернути їх в сохраниності після закінчення виставки-через 3 місяці.

Ю.Ю.Павл.

Художник *Ю.Є.Павлович, Д.П.*
Директор Музей-Архіву
Професор *О.П.Оглоблин, О.П.*

*В Музей-Архіві знаходяться 21 акварель і ілюстрація до
Історії Києва (архивна і 1 ілюстрація до історії Києва та
21 акварель) і 9 (заклад) акварель ілюстрацій до Михайлівського
Манастиря. Додати зображення акварель і ілюстрацій до
Музею-Архіву.*

1933 року Ю.Є.Павлович

*21 липня
1933*

1. Угода Ю. Ю. Павловича з МАПД

го до МАПД не зводилось до принципового прийняття чи неприйняття ідеології цього закладу. Єдиним орієнтиром і сенсом залишалось те, чому він присвятив всього себе: архітектурні пам'ятки, їх вивчення та збереження. З їх руйнуванням втрачались і життєві орієнтири, і будь-який сенс. Ніби за соломинку, хапався він за можливість хоч як-небудь бути потрібним їм. Зректися них він не міг.

Моргілевський завітав до трьох наукових пленумів (а всього їх було до першої виставки дев'ять), на яких поводився стримано, обмежуючись нечастими репліками вузькопрофесійного змісту. На першому, установочному, пленумі він залишається осторонь обговорення загальних питань, наче очікує почути щось важливе, заради чого він тут присутній. Єдине його запитання на ті жвавої бесіди колег, їх закликів і пропозицій: «Яке місце матимуть пам'ятки матеріальної культури, зокрема архітектурні, в Музеї?» [28].

Трактування архітектурної пам'ятки в контексті матеріальної культури було характерним для науки 1930-х рр. і логічним зокрема для Моргілевського, який, по-перше, займався архітектурною археологією в комісіях, що передували Інституту історії матеріальної культури АН УРСР і був науковим співробітником Державної академії історії матеріальної культури у Ленінграді. По-друге, при великій ерудиції та всеохоплюючому баченні архітектури він був, перш за все, інженером за фахом. І по-третє, в ситуації зміни курсу політизації науки — з більшовицького в бік націонал-соціалізму — Моргілевський намагався зберегти змістовне ядро, прикриваючись чистою загальнонауковою парадигмою. Він висловився абсолютно точно — з позиції вченого, що піклується про «його величність» науковий факт.

Директор О. П. Оглоблин в усіх своїх репліках, промовах і зверненнях постає досвідченим адміністратором, який підпорядковує окремі інтереси головної меті установи. У відповіді Моргілевському він розділив поняття «історія архітектури» і «матеріальна культура» (як «речовий матеріал»), причому першому, що має інтерпретаційний характер, надав пріоритет над другим, фактологічного характеру: «Історико-архітектурний матеріал матиме важливе місце в деяких відділах експозиції. А щодо речових матеріалів — вони не посядуть великого місця, крім деяких матеріалів унікального характеру». З точки зору методології історії, бездоганно. Однак, неможливо не відзначити ще одну репліку Оглоблина, що збереглася у протоколі: «Хоча головну увагу зосереджено навколо сучасних подій, але попутно Музей-Архів приділяє увагу і історичному минулому м. Києва». Ось це «попутно» навряд чи могло задовольнити сумлінного дослідника.

Основною подією другого пленуму 13 травня став Проспект Першої тематичної виставки, з яким Оглоблин ознайомив присутніх і побажав, аби виставку було зроблено силами всього колективу, а не лише штатних співробітників: «Отже Музей запрошує до найактивнішої участі в організації виставки всіх своїх наукових консультантів». Після доповіді Оглоблина відбулось обговорення, в якому Моргілевський жодного разу не висловився. Зважаючи на те, що інтересом Іполита Владиславовича була аж ніяк не пропагандистська складова діяльності МАПД, ми вважаємо за потрібне репродукувати текст зауваг до цього Проспекту, який кидає світло на причини його мовчання (мовою оригіналу).

Уваги до Проспекту тематичної виставки «Руйнація большевиками культурних пам'яток у Києві» [29]

1. Перший (вступний) розділ виставки має розкрити справжні тенденції большевицької політики щодо культурних пам'яток на Україні. Засобами музейної експозиції тут буде показано, що, знищуючи ці пам'ятки, советська влада провадила систематичну боротьбу проти української національної культури.

2. Завдання другого розділу, на конкретних прикладах варварського ставлення большевиків до культурних пам'ятників ще в період громадянської війни (1917–1919 рр.), показати, що з самого початку до кінця, і в умовах військового часу, і в часи т. зв. «соціалістичного будівництва», большевизм додержував одної принципової лінії, скерованої на руйнацію національних культурних пам'яток.

3. В розділі третьому, на підставі багато ілюстрованого (фото, малюнки, зарисовки, гравюри, кресленки тощо) й документального (як архівного, так і друкованого) матеріалу, буде показано, які величезні втрати й шкоди заподіяв большевизм українським церковним пам'яткам в Києві. В експозиції будуть представлені як пам'ятники, що були безпосередньо зруйновані большевиками, так і пам'ятки, що внаслідок злочинного ставлення советської влади (шляхом занедбання, спустошення, пограбування художніх цінностей і іншого майна, варварських «реставрацій» та переробок, руйнацьких розкопів, перетворення на антирелігійні музеї, а ще більше — на різні склепи, сховища книжок та архіварій, клуби й кіно, нарешті житлові приміщення тощо), були фактично доведені до руїни, або напівзруйнованого стану.

При цьому буде наведено документальний матеріал, який наочно покаже потурання руйнації культурних пам'яток з боку таких советських установ, як інспектури охорони пам'яток культури, музейні відділи, чи секції тощо, і разом з тим, важке становище кращих українських учених, які даремно намагалися спинити або хоча б послабити руйніцку навалу большевизму проти київських культурних пам'яток. Достатній документально-ілюстративний матеріал (голове, фото), що характеризує ці пам'ятки до большевицького панування, зіставлений (в кожному окремому випадку) з фотодокументацією руйнацій або занедбаного стану пам'яток, переконливо покаже широким колам глядачів справжнє обличчя большевизму, як смертельного ворога всякої культури.

Поруч з цим бажано було б показати, хоча б на кількох прикладах, цілком протилежне ставлення німецької влади (як у Німеччині, так і на Україні) до охорони пам'яток культури.

4. Четвертий розділ виставки, присвячений занедбанню й руйнації цивільних пам'яток у Києві за часів советської влади, має ствердити, що більшовики по-суті майже однаково ставились до всіх культурних пам'яток історичного минулого українського народу.

5. Розділ п'ятий виставки, на кількох яскравих прикладах руїн або-ж незграбних советських новобудов, наочно покаже, з одного боку, надзвичайну вбогість славленої

большевицької «культури», а з другого — облудність заяв советської влади про її нібито «сприяння розвитку української культури».

6. У розділі шостому виставки буде показано, як большевизм, варварськи знищуючи, підчас останньої війни і особливо після заняття Києва німецькими військами культурні пам'ятки української столиці — Києва (зокрема святиню України — Велику Лаврську церкву) остаточно, перед усім світом, виявив себе, як ворога всякої культури і прогресу.

Отже, вже на другому засіданні МАПД загальні установки першого обговорення знайшли конкретику. Моргілевський більше нічого не запитував і, як можна припустити, більше не сподівався на неупереджену наукову роботу. Він все ж таки відвідав третій пленум 20 травня, де обговорювався експозиційний (робочий) план виставки, зробив зауваження, що в плані відсутній Кловський палац, і погодився з проф. С. М. Драгомановим, що слід згадати й про руйнацію Архітектурного музею в Лаврі, директором якого колись був. З протоколу пленуму видно, як вчені раз у раз неусвідомлено вибивались з офіційного ідеологічного річуща: «Чи виставляти ілюстративний матеріал про Старий Київ (старі малюнки, гравюри, плани тощо), чи ні? — запитував Курінний. — Інтерес до Києва і його минулого такий великий, що такий матеріал треба показати на виставці». Моргілевський підхопив тут же: «Є велика колекція планів Старого Києва в бібліотеці Інституту Археології Академії Наук, — а далі майже мрійливо. — Це була б дуже цікава виставка планів Старого Києва. 2-3 плани є в Софійському Музеї». Але найбільш зворушливий епізод бесіди пов'язаний з оплаканим Моргілевським Михайлівським Золотоверхим монастирем. На пропозицію Оглоблина показати в експозиції речовий матеріал, Іполит Владиславович відгукнувся: «У мене є голосник з Михайлівського монастиря. Можу передати» [30].

Це остання репліка Моргілевського, що її зафіксували документи фонду. (А може, взагалі, остання, відома нам його фраза.) Він не з'являється на пленарних засіданнях аж до самого відкриття виставки 15 липня. Але на цьому урочистому зібранні слово брали в основному офіційні особи: Голова міста А. І. Форостівський та директор МАПД О. П. Оглоблин.

Наукові пленуми Музею-Архіву, що звертався у своїй діяльності до всіх небайдужих, мали велику популярність у культурних колах міста і були відкриті для гостей. Серед присутніх на другому й третьому пленумі бачимо, наприклад, учня І. В. Моргілевського, а в майбутньому — продовжувача його наукових справ, Ю. С. Асеева, який, вірогідно, завітав на засідання разом зі своїм шкільним вчителем малювання Ю. Ю. Павловичем (їх прізвища обидва рази стоять поряд). Як розповідав автору цієї статті Юрій Сергійович Асеев, він не припиняв спілкування з Моргілевським під час окупації аж до самої смерті вченого в грудні 1942 р. Певно, вони обговорювали і ставлення до

МАПД. Враховуючи, що Моргілевський давав Асеєву слушні поради в найбільш поворотні моменти його життя, можна припустити, що і тепер Асеєв не міг не прислухатися до того, хто завжди був для нього взірцевим прикладом педагога і наставника. Як би там не було, на четвертий пленум вони не прийшли. І якщо ім'я Моргілевського продовжує раз у раз фігурувати у внутрішній документації МАПД, Асеєв зовсім зникає з поля зору.

Щодо художника-етнографа Ю. Ю. Павловича, його шлях як працівника МАПД також вельми показовий: 15 квітня його призначають на штатну посаду керівника Художньої студії Музею-Архіву (місячна ставка наукового робітника складала 750 крб.), а уже в наказі від 29 квітня читаємо: «Перевести згідно прохання п. Павловича Ю. Ю. на нештатну посаду наукового консультанта — художника Музею-Архіву з оплатою за угодою, починаючи з 1 травня» [31]. Але угоди Павлович не склав. Видно, МАПД не виправдовував багатьох сподівань.

За офіційними документами, І. В. Моргілевський — науковий редактор першої виставки, зокрема третього її розділу «Руйнація церковних пам'яток у Києві за часів совєтської влади». Це наукове редагування йому доручили за його відсутності — 27 травня, на четвертому науковому пленумі [32], коли було вперше оголошено, що терміни підготовки до виставки зриваються. Вчений секретар Музею А. М. Руліна у доповіді про хід роботи над виставкою розповіла про різного роду труднощі: «Матеріалу ще мало. Фахівці обіцяють багато, але дуже мало дають. Одержано лише частину матеріалів від проф. Моргілевського та п. Курінного та від Софійського Музею (від п. Повстенко)», та й запропонувала науковим консультантам узятись за оформлення стендів, з виплатою відповідної винагороди. Оглобин, звичайно ж, погодився з необхідністю підсилення темпів: «Треба негайно забезпечити відповідальними виконавцями окремі розділи виставки. Пропозиція п. Руліної цілком слушна. Сьогодні треба домовитися, хто з наукових консультантів який розділ візьме на себе, отже буде редактором того чи іншого розділу виставки». Наприкінці пленуму він підсумував: «Подая пропозицію: доручити наукове редагування виставки таким особам: I розділу (вступного) — п. Майківському В. В., II розділу (Часи громадянської війни) — проф. Гілярову С. О., III розділу (Церковні пам'ятки) — проф. Моргілевському І. В., IV розділу (Цивільні пам'ятки) — проф. Полонській-Василенко Н. Д., V розділу (Часи німецько-совєтської війни) — п. Міяковському В. В.»

Іполит Владиславович і гадки не мав, і духом не чув, але несподівано отримав новий статус у структурі МАПД. Здається, це призначення не дуже змінило його відносини з Музеєм у бік більшої активності. Він не відвідує пленумів, і лише раз, у наказі від 11 червня, згадується як науковий консультант Музею, разом із А. Ф. Середою — у складі Комісії, що створюється для прийому картин і малюнків, замовлених для виставки [33].

Протоколи наступних пленумів містять навіть нарікання на роботу редакторів: 17 червня [34] Руліна констатувала: «Матеріали зібрані вже майже всі, але написів зроблено до них ще дуже мало. Редактори зволікають і мало віддають уваги цій роботі». Міяковський також відзначив хибу організації роботи редакторів, що нібито мало пов'язані між собою і працюють кожний окремо: «Потрібна згуртованість їх і повна договореність з керівництвом виставки». Гіляров на це відповів, що темпи роботи затримують фотографи. А Серeda відзначив дуже складні умови здобування матеріалів: «доводиться не тільки робити розкопки в архівах музеїв, але й боротися з опором і перешкодами з боку деяких осіб».

Напруження зростало в зв'язку з черговим перенесенням дати відкриття виставки, яке спочатку було призначено на кінець травня. «Є категорична директива пана Голови міста, — повідомляв Оглоблин, — закінчити роботу над першою виставкою 20.VI. Більшості організаційних труднощів Музей-Архів не міг передбачити. Художня частина вже 10 днів чекає матеріалів для монтування, але редактори стендів не закінчили ще своєї роботи, отже редактори мусять негайно дати замовлення на ті матеріали, яких ще не вистачає, аби вчасно закінчити роботу над виставкою».

Про участь Моргілевського у редагуванні розділу «Церковні пам'ятки» судити важко. Описи стендів і вітрин, включаючи ті, що присвячені руйнації церковних пам'яток, зроблено науковим працівником по архівному відділу В. М. Чумаком, асистентом О. Д. Новіковою та відредаговано Оглоблиним. Викладення матеріалу не дуже системне, є повтори і помилки.

В одному з варіантів опису [35] церковним пам'яткам присвячено такі стенди:

Зала перша

Вітрина № 4 — присвячена Михайлівському монастирю

Брами Михайлівського монастиря (2 малюнки)

Документи щодо руйнації Михайлівського монастиря (3 копії)

Орнаменти Михайлівського монастиря (4 малюнки)

Інтер'єр Михайлівського монастиря (7 малюнків)

«Михайлівський монастир» (стаття з газети «Нове українське слово» № 67)

«Киево-Златоверхо-Михайловский монастырь» (монографія)

Михайлівський монастир (фото)

Вітрина № 5 — присвячена руйнації церковних пам'яток до-монгольської доби

Документи до церковних будов до-монгольської доби:

«Про заснування Десятинної церкви за Іпатіївським літописом» (фотовідбиток літописної сторінки)

«Побудова Софійського собору за Кенігсбергським літописом» (фотовідбиток літописної сторінки)

Трьохсвятительська церква під час розборки (фото)

Місце, де стояла Трьохсвятительська церква (фото)

Документи про руйнацію Кирилівської дзвіниці (2 копії)

Заснування Трьохсвятительської церкви за Іпатіївським літописом (фотовідбиток літописної сторінки)

Заснування князем Ярославом Софійського собору, Золотої брами та церков Георгіївської та Ірининської (фотовідбиток літописної сторінки)

Кирилівська брама (малюнок)

Vitřina № 6 — присвячена руйнації церковних пам'яток більшовиками

Документи про руйнацію т. зв. пам'ятника Орини (3 копії)

Церкви, знищені більшовиками в Києві («Нове українське слово» № 77)

Інтер'єр Успенської церкви на Подолі (фото)

«Золотий фонд архітектури міста» («Українське слово» № 78)

Місце Успенської церкви (фото)

Місце, де була Десятинна церква (фото)

Місце, де була церква М. Миколи (фото)

Видубецький монастир (фото)

Визначений день відкриття — 6 липня — чергового разу перейшов на середину місяця. Про авральні робочі будні дізнаємось з наказів по Музею [36], серед яких зустрічаються надання відпусток штатному персоналу як компенсацій за понаднормовану працю та висловлюється подяка за сумлінне проведення організаційної роботи в складних умовах військового часу. В офіційному звіті за червень [37] діяльність наукових консультантів оцінюється як активна: допомагали науковими порадами, добором експозиційних матеріалів, складанням текстів та етикетажу, редагуванням окремих розділів експозиції.

Відкриття виставки, де ми в останнє бачимо Моргілевського, витримане в дусі ідеологічного офіціозу. В урочистій промові Оглоблин сповна відавав данину німецькому керівництву: «Перед нами маленька й скромна, бідна своїм зовнішнім оформленням, виставка. Але з якою великою силою, силою, не меншою за тонни вибухових речовин, вона б'є по тій політичній системі, яка ще рік тому панувала в Києві — по більшовизму. ... В цьому головне історичне значення нашої виставки. Виставка ця відкрилася в Києві. Саме тут. Рік тому ми не могли й мріяти про це. Тепер ми щасливі, що дожили до цього великого дня. Ми завдячуємо цим великому німецькому народові і його Фюрерові Адольфу Гітлеру» [38].

Протягом другої половини липня експозицію «Zerstörung der Kulturdenkmäler im Kiew» відвідало 326 осіб.

Якщо реконструювати художнє оформлення виставки, можна сказати наступне. Експонати було розміщено на стендах, стінах та у вітринах. Написи українською та німецькою мовами. Про стиль Оглоблин зазначав: «треба оформити просто в суворому тоні, але в художній рамці», про текстовий супровід: «бажано подавати тексти з літописів, документів, мемуарів тощо в художньому оформленні. Але кількість їх має бути мінімальна» [39]. Завідувач фондами

Ф. І. Чеусов пропонував зробити кілька макетів: Михайлівського монастиря та окремих архітектурних будов. Оглоблин відповів: «Якщо виставка вийде вдалою — поставимо питання про виготовлення макетів. На це потрібні гроші й час». Тему розвивав Ю. Я. Будяк: «Оскільки Музей влаштовується надовго, то треба мати в плані й макетну справу. Це краще, ніж фотографії». «Макети надалі потрібні, — погоджувався Оглоблин, — прикладом є Михайлівський монастир. Але виставка буде поштовхом до наступної роботи коло наукового виготовлення макету».

Стенди МАПД придбав у Спілці Художників: до купленого каркасу було придобано щити і, таким чином, забезпечено обладнання не лише для першої виставки, але й для майбутніх експозицій. Щодо вітрин, існують свідчення Чеусова про наміри їх одержання від Археологічного музею [40]. Оформленням займався перш за все Художній відділ (керівник В. Г. Дмитренко), було розроблено ескіз експозиції та ескіз оформлення входу до приміщення Музею-Архіву.

Зберігся майже стертий малюнок олівцем П. П. Курінного [41]: схема експозиції виставкового розділу, що був присвячений Києво-Печерській лаврі. За відсутністю даних про розміщення інших матеріалів, у т. ч. розділу, що його повинен був редагувати Моргілевський, ця схема з докладним описом експонатів наводиться як приклад (див. *рис. 2* та *додаток 1*). Маємо цікавий критичний відзив на цю частину експозиції від вдови мистецтвознавця і співробітника Лаврського заповідника М. М. Черногобова. Не дивлячись на сумніви щодо об'єктивності авторки (а її життєві обставини на той час давали привід до тенденційного ставлення — див. *додаток 2*), фактологічна цінність рецензії незаперечна: «В експозиції Музея-Архива Лавра представлена бедно, лишь с одной поверхностной стороны. В несчастии гибели Усп. Соб. не сделана даже попытка обрисовать эту потерю во всем ее объеме: потерю Собора наполненного историко-худ. богатствами — ризница Лавры полна была худ. сокровищ самой Лавры и Соборания Харитоненко. ... Фрагменты погибшего собора экспонируются в виде малярной живописи на жесте новых образов, тогда как в высшей степени было бы эффективно экспонировать напр. спасенный старый образ Успенской Божией Матери и Божией Матери (Свенской), старой худ. работы серебро и куски старых тканей, чтобы дать выставку говорящую и широким массам народа и глазу художника и культурн. европейца» [42].

Змістовне і позаідеологічне зауваження щодо експозиції зробив науковий консультант М. В. Холостенко: «Щодо загального характеру такого типу матеріалів, як представлений на виставці, то, на мою думку, було б дуже бажано, щоб Музей-Архів поступово збирав не лише фото, а й документальний матеріал щодо історії експонованих пам'яток і, особливо, матеріал фіксації їх до зруйнування (обміри, кресленики) та їх сучасного стану, якщо вони не доценту знищені, — такий матеріал (обміри залишків руїн, фундаментів, фрагментів і т. ін.)

дійсно був би музейним і дуже важливим для історії, оскільки по багатьом пам'яткам Києва, не кажучи про периферію, немає ніяких матеріалів щодо їх обмірів. Крім того, бажано було б збільшити кількість і якість рисунків. Дуже було б бажано — і це вповні по силам Музею-Архіву — показати руйнацію пам'яток архітектурно-історичних і мистецьких на Київщині (периферія)» [43].

У грудні 1942 р. планувалось підготувати до друку збірник за матеріалами першої виставки: Іполита Моргілевського уже не було на цьому світі.

За коротке існування Музею-Архіву не судилося сказати нове слово в науці, адже діяльність цієї унікальної для історії Києва установи була зумовлена значним ідеологічним тиском, який кореспондував із більшовицьким. Саме на контрасті двох політичних режимів і можна простежити справжні наукові принципи і позиції, які в другій половині 1930-х були вже за сімома печатами офіційної радянської науки, і які практично не можна простежити в друці — «єдиному знарядді, за допомогою якого партія щоденно, щогодинно розмовляє з робітничим класом своєю, потрібною їй мовою» (Сталін). Враховуючи, що панівною концепцією того часу була націонал-соціалістична пропаганда, позачасове устремлення І. В. Моргілевського (та деяких інших) у ситуації морального вибору було найбільш чесним, інтелігентним й науково послідовним.

Додаток 1

П. П. Курінний

Більшовицьке руйнування Києво-Печерської Лаври (КПЛ)

Експозиційний план

Тема складається з документальних підтем:

Історичний комплекс КПЛ до більшовицького хазяйнування

Етикетаж супровідного матеріалу на стінах над стендами

(2*) Брошура П. П. Курінного. В ній: КПЛ, краєвид з аероплану. Німецьке аерофото, зроблене 1918 р. за часів гетьмана Скоропадського. На фото видно: плац біля церкви Спаса на Берестові зайнятий цілковито цілісенькими будівлями: Гауптвахти, речових складів та порохового погреба — будівлі де Боскета (XVIII ст.). Всі ці будівлі знищені більшовиками

(3) Фото з картини аквареллю німецького художника Герца: Краєвид КПЛ з даху арсеналу, 1913 р. Оригінал в антирелігійному Музеї в Києві

(4) Малюнок Миронова. Деталь скульптурного оформлення старовинних дверей (XVII–XVIII ст.) в церкві Успіня КПЛ

(5) Фото церкви Успенія Печерської Божої Матері до знищення її більшовиками.

* Номери, вказані курсивом у дужках перед зазначенням експонатів, відповідають схемі експозиції на *рисунку 2 (стор. 121)*. Документ подається мовою оригіналу.

На фасаді лозунг Леніна: «Ченці — криваві вороги трудящих»

(6) Фото церкви Успенія Печерської Божої Матері з дзвіниці. Руїна після вибуху більшовицьких мін 1941 р.

КПЛ з її історичними пам'ятками — найкращий мальовничий куток стародавнього м. Києва

(9–11; 12–14) Акварелі: краєвиди КПЛ

Фото: краєвиди Близьких печер, Дальніх печер, Горішньої Лаври, т. зв. Палатної башти, аркбутани, церква Всіх Святих

КПЛ в малюнках і гравюрах художників

Руйнування історичних цінностей і святинь КПЛ — свідомий акт з боку більшовиків

(7) Декрет ВУЦВк та РНК УРСР про оголошення КПЛ Державним заповідником з перетворенням його у Всеукраїнський Музейний Городок. Перелік музеїв, бібліотек і архівів, що розміщено в Музейному Городку в зв'язку з реалізацією постанови

(8) Президія і актив Спілки війовничих безвірників Київської обл. на тлі решток зруйнованого ними іконостасу XVI ст. з с. Шпитьки

(8) Фото Успенського собору КПЛ після знищення

(15–17) Руйнування Києво-Печерської фортеці: Цитадель IX та XI (Цитадель гетьмана Мазепи)

Загальний план Печерської фортеці

Цитадель Мазепи (IX і XI) — деталь попереднього плану, де відзначено деталі архітектури

Гауптвахта до і після знищення, 2 фото

Льох де Боскета до і після знищення, 2 фото

Руїна башти Мазепиної фортеці

Стіна Мазепиної фортеці до і після знищення її більшовиками, 2 фото

(18–23) Нищення більшовиками архітектури КПЛ

Види Успенського Собору до знищення: фасад, фронтон, вигляд збоку, вигляд зі сходу

Види божниці Іоанна Предтечі: вівтарна апсида, 2 фото

Вид руїн Успенського собору після вибуху

Опис вибуху з газет і на підставі опису очевидців

Інші знищені або поруйновані будівлі КПЛ:

Ковніровський корпус до і після пожежі, 2 фото

Верхня і нижня церкви Больничного м-ря, 2 фото

Дзвіниця, будована Й.-Г. Шеделем

Церква Феодосієвська

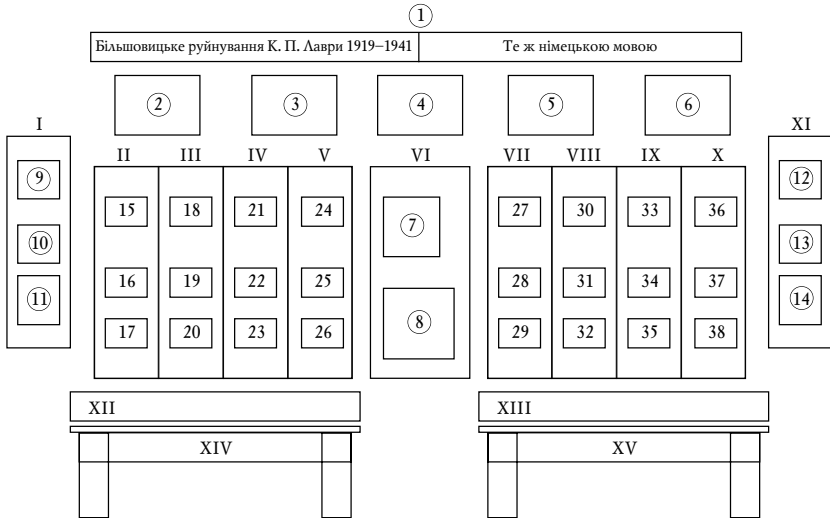
(24–26) Пам'ятки скульптури, знищені більшовиками в КПЛ

Фльореси Успенського собору, 3 фото

Пам'ятник князю Костянтину Острозькому

Пам'ятник графу Румянцеву-Задунайському.

Надгробок генерала Кайсарова, героя війни 1812 р.

2. Схема експозиції виставкового розділу, присвяченого Києво-Печерській лаврі

Іконостас Успенського собору, дар гетьмана Івана Скоропадського

Іконостас Стефанівського приділу

Іконостас церкви Феодосія

(27) Пам'ятки малярства, знищені більшовиками в КПЛ

Зразки малювання XVIII ст. лаврських молодиків під керівництвом (фронтон собору та фасад)

Зразки живопису Верещагіна і Попова: в головному Соборі св. Успіння

Зразки малювання в головному іконостасі Успенського собору

(28–29) Нищення святинь і реліквій

Перелік святинь і реліквій КПЛ

Гроби Феодосія і Антонія

Череп князя Володимира і рака

Мощі архidiaкона Стефана

Мощі Павла Тобольського

Священне міро

Мощі Варвари

(30–32) Вилучення цінностей «на голодуючих» в Росії

Шата образу Успіння

Євангелія роботи київського майстра Брезгинова

Постанова Президії АН в справі вилучення

Розписка представників АН

Успенський собор з лєнінським лозунгом «Ченці — криваві вороги трудящих» на головному фасаді (з колекції М. Б. Кальницького)

(33–35) Розпродаж реліквій і народних цінностей через антикваріат

Потір, дар князя Голіцина

Потір, дар гетьмана Самойловича

Золота ваза варварської роботи з Ольвії

Ангел з слонової кістки роботи Росії

(XII) Нищення цінностей на потреби індустріалізації країни

Ювелір Поліський (від Держторгу) за роботою: виймає самоцвіти з кіоту, дарунку графа П. Б. Шереметєва

Кіот — дар П. Б. Шереметєва (XVIII ст.) К.-П. Лаврі

Фелонь, дар цариці Єлизавети Петрівни КПЛ, до і після вилучення з неї самоцвітів і перлів

Саккос, дар боярина Хитрово (XVII ст.), до руйнації і дрібниці з нього після вилучення самоцвітів

(XII) Вилучення кольорового металу дзвонів

Історичні дзвони Великої Лаврської Шеделівої дзвіниці

Дзвони Ближніх печер

Дзвони Воскресенської та Феодосієвої церкви

Реєстр історичних дзвонів, що загинули в Лаврі

Стаття в газеті «Комуніст» про музейників, що захищали дзвони

(36–38) Нищення історичних могил

Реєстр історичних могил КПЛ, що загинули підчас вибуху

Могила Д. М. Щербаківського

а. Жалобний лист-оголошення про смерть

б. Стаття проф. Ф. Л. Ернста та П. Курінного про смерть Д. М. Щербаківського

с. Копія посмертного листа Д. М. Щербаківського

д. Протест українських вчених і громадських діячів у справі слідства

е. Могила Д. М. Щербаківського до знищення її більшовиками

ф. Відгук на смерть Д. М. Щербаківського в нашій і закордонній пресі

Могила митрополита Володимира

(XIII) Нищення Музейів в КПЛ —

Всеукраїнському Музейному Городку

Декрет про оголошення КПЛ Всеукраїнським Державним Культурно-Історичним Заповідником

Схема розвитку Всеукраїнського Музейного Городка — Всеукраїнського Державного Культурно-Історичного Заповідника

Лаврський Музей і його відділи

Музей архітектури

Музей археології АН

Музей українських діячів науки і мистецтва

Музей театральний

Музей України П. П. Потоцького

Музей історії релігій

Старо-лаврська монастирська бібліотека і бібліотека митрополита Флавіана

(XIV) Вітрина I. Тема: Історичне значення КПЛ

Кенігсберзький список літопису

Патерик Печерський: Видання АН та XVII ст.

Синопис

«Тератургіма» А. Кальнофойського

Е. Болховитинов. Опис КПЛ

Царствующий дом Романовых в отношении к Лавре

Ф. И. Титов. Значение КПЛ для русского народа

Руїни Успенського собору

- Описи Лаврської Скарб. (фото копія сторінок)
АН про КПЛ (копія постанови)
Радянський уряд про КПЛ (постанови — копії)
Ф. Л. Ернст: Київські архітекти
Ф. Л. Ернст: До історії К.-П. Фортеці
(XV) Вітрина П. Перша тема: Всеукраїнський Державний Культурно-Історичний
Заповідник — Всеукраїнський Музейний Городок
Зб. Український Музей. Т. I
Ксилографічні дошки лаврського музею
П. М. Попов. Матеріали до словника українських граверів
Стаття з Praser presse
Стаття «За назву»
Видання Музеїв: Театрального, Діячів, Кабінету антропології і етнології
Тема друга: Вилучення церковних цінностей
Достопримечательности ризниці КПЛ
Документи до вилучення
Д. М. Щербаківський: Золотарська оправа книжки
Тема третя: Безбожна Лавра
Постанови Всеукраїнської і місцевої Ради Войовничих безвірників про Лавру —
Всеукраїнський Музейний Городок
Постанова про господарювання націоналістів в КПЛ
Стаття П. Карпенка: Проти ідеалізму в практиці Всеукраїнського Музейного Городка
Література: «Безбожна Лавра»
 «Чехун з кривавим ножем»
 «Правда про митрополита Володимира»
 Безвірницькі путівники по КПЛ
Тема четверта: Музейні цінності, що загинули в Успенському соборі КПЛ під час
знищення його більшовиками
Збірка ікон Порфирія Успенського та Сорокіна. Зб. достоприм. Церковно-археологічного Музею при Київській Духовній Академії

Додаток 2

Лист удови професора Черногубова до Міського голови

(мовою оригіналу)

«Профессор Черногубов, Н. Н. положил десятки лет ученаго труда на обогащение ризницы Лаврскаго монастыря, увеличил ее сокровищами древних тканей и иконописи, спасенными им на Харьковщине. На сохранение этих памятников (в домовой церкви помещ. Харитоненко) было затрачено 12 лет усиленнаго труда в тяжелых условиях гражданской войны моим мужем, а также мною.

Теперь, удрученная несчастьем с мужем, я с болью узнала, что погибло и его дело. Я не могу умолчать об некоторых побочных обстоятельствах этой гибели.

22 / IX, когда горела колокольня, мы в час ночи начали выносить из ризницы Собора ценности, они были сложены в кучу в воротах Лавры под охраной германцев. А на утро муж отправился в комендатуру города просить автомобиля для помещения вещей в Музее Западного Искусства. Германцы дали автомобиль и согласились с планом Черногубова. В это время в Лавру заехал д-р Фойгель (адъютант министра Коха) и науч. работник Шугаевский и фотограф Горохов доложили властям, что муж якобы укрывается от своих обязанностей. Мужу сделали замечание, пана Шугаевского назначили «camisar leiter» всех Музеев, а дело спасения ценностей так и оборвалось. А теперь эти люди говорят вздор о том, что германцы выгнали, что германцы не допустили, германцы шли навстречу и готовы были спасти до конца.

А ровно через месяц 22 / X я пришла в Управу к зав. Освіти пр. Штепа с тревожным известием об исчезновении мужа. «Пан Штепа приімають лише керуючих Установи». И тут же на лицо керуючі и пан Шугаевский и комсомолец Калиш и они равнодушны. Пришлось ходить много дней, потребовалось вмешательство Вашей особы, чтобы довести дело до следователя, и это было сделано лишь 30 / X.

А Черногубов мечтал спасти собор Лавры от разрушения, он думал растратить большевистское гнездо, которое явно ютилось в Лавре под покровительством Управления, и заставить их указать, где заложены мины, но и в этой трудной борьбе он был одинок, его не поддержали. *Е. А. Черногубова-Яковлева* [44].

1. *Скібіцька Т.* Храми його долі // Генеза. — 1997. — № 1. — С. 169.

2. Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 43.

3. Там само, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

4. Там само, арк. 31.

5. До Президії Комісії увійшли: заступник голови — неодмінний секретар АН УРСР, дійсний член Академії В. С. Чудінов, від бібліотечних робітників — О. О. Грушевська, від Університету і Учительського інституту — П. Д. Масюк, від технічних інститутів — І. П. Романкевич, від музично-драматичних працівників — І. А. Сагатовський, від робітників мистецтв — П. В. Носко, від Українського літературно-художнього товариства — С. С. Жук, від медичних установ — проф. С. Ю. Ярослав, від учителів середніх та загальних шкіл — Е. Я. Козинець.

6. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 80.

7. Насправді більше.

8. 1 кг хліба 1942 р. коштував на київському ринку 250–300 крб.

9. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 43.

10. План наукової роботи МАПД за квітень–червень 1942 р. // Там само, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

11. Протокол наукового пленуму № 9 від 15.VII-1942 // Там само, спр. 3, арк. 27.

12. Протокол наукового пленуму № 4 від 27.V-1942 // Там само, арк. 14.

13. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 8, арк. 108.
14. Там само, арк. 112–112зв.
15. См.: *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України: У 2 т. — Київ, 1992 (репринтне видання видання: Мюнхен, 1972–1976). — Т. 1. Вступ В. І. Ульяновського. — С. XXXVI.
16. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
17. Там само, спр. 4, арк. 3.
18. Там само, спр. 3, арк. 3.
19. Там само, спр. 9, арк. 11а.
20. Архів-Музей Переходової доби: Пофондовий путівник / Укл. О. М. Беляя. — Київ, 2002. — С. 7–8.
21. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 1–3.
22. Там само, спр. 10, арк. 15.
23. Там само, спр. 8, арк. 29зв.–30.
24. Там само, спр. 10, арк. 45.
25. Там само, спр. 8, арк. 32, 72.
26. Там само, спр. 3, арк. 14.
27. Науковці, що працювали за договорами, користувалися правами співробітників МАПД: трудові картки, постачання тощо.
28. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
29. Там само, спр. 2, арк. 41–42.
30. Там само, спр. 3, арк. 7–10.
31. Там само, спр. 1, арк. 4–5.
32. Там само, спр. 3, арк. 12–14.
33. Там само, спр. 1, арк. 13зв.
34. Протокол наукового пленуму № 7 // Там само, спр. 3, арк. 22–23.
35. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 11, арк. 9зв–10зв.
36. Там само, спр. 1, арк. 17зв–18, 21–21зв.
37. Там само, спр. 2, арк. 21.
38. Протокол наукового пленуму № 9 // Там само, спр. 3, арк. 27–28.
39. Протокол наукового пленуму № 3 // Там само, спр. 3, арк. 8.
40. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 8, арк. 104зв.
41. Там само, спр. 10, арк. 82.
42. Там само, арк. 92–92зв.
43. Там само, спр. 11, арк. 37, 39зв.
44. ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.